

"Kitabi-Dədə Qorqud": yazılı epos və ya epopeya

İsa Həbibbəyli,

AMEA-nın Birinci vitse-prezidenti,
Milli Məclisin deputatı, akademik

Ümumiyyətlə, dünya ədəbiyyatında, xüsusən türk dünyası ədəbi fikrində və Azərbaycan ədəbiyyatı tarixində "Kitabi-Dədə Qorqud" abidəsi azərbaycanlıların ulu babaları olmuş oğuz tayfalarının keşməkeşli həyatı, şərəfli mübarizəsi, dövlətçilik qabiliyyəti, qəhrəmanlıq ruhu və şücaəti haqqında yaradılmış möhtəşəm bir dastan-epopeyadır.

"Kitabi-Dədə Qorqud" - bu oğuznamənin əsas qəhrəmanları olan Bayandır xanın və Qazan xanın dastanı, geniş mənada Dədə Qorqudun və Qalın Oğuz Elinin epopeyasıdır. İdeya baxımından yüksək qəhrəmanlıq və vətənpərvərlik dərsliyi olan "Kitabi-Dədə Qorqud" sənətkarlıq cəhətdən də mükəmməl surətdə işlən-miş möhtəşəm bir Azərbaycan oğuznaməsidir. "Kitabi-Dədə Qorqud" dünya epos sənətinin də əfsanəsidir. Dünya epos sənəti nümunələrini tərəzinin bir gözünə və "Dədə Qorqud kitabı"nı o biri gözünə qoysaq, "Dədə Qorqud" ağır-lıq təşkil edər. Əgər dastan kimi qəbul etsək, "Kitabi-Dədə Qorqud" dünya epos sənətinin baş tacı, Azərbaycan epos mədəniyyətinin şah əsəridir.

Bütün bunlarla bərabər, fikrimizcə, "Kitabi-Dədə Qorqud" Azərbaycan yazılı ədəbiyyatının xalqımızın ana dilində yazılmış ilk kitabıdır. Uzun illər ərzində şifahi xalq ədəbiyyatı abidəsi olaraq qəbul edilmiş bu dastanlar akademik Həmid Araslının fikrincə, "Azərbaycan yazılı ədəbiyyatının da qədim nümunəsi kimi böyük əhəmiyyətə malikdir". Xalq yazıçısı Anar "Kitabi-Dədə Qorqud"un "yazılı ədəbiyyat abidəsi olan kitab" olduğunu bildirmişdir. Akademik Tofiq Hacıyev, akademik Kamal Abdulla, professor Məmmədhusəyn Təhmasib, professor Əli Sultanlı da "Dədə Qorqud kitabı"nın ilk yazılı abidəmizdir" olmasından söz açmışlar. Akademik Kamal Abdulla da Dədə Qorqudu müəllif və prinsip qismində görmüşdür. Bütün bunlara baxmayaraq, ayrı-ayrı tədqiqatlarda "Kitabi-Dədə Qorqud"un yazılı ədəbiyyata aid olması haqqındakı fikirlər epizodik xarakter daşımış, xüsusi bir araşdırmaya çevrilməmişdir. Lakin diqqətlə nəzər yetirdikdə "Kitabi-Dədə Qorqud"da şifahi başlanğıcla yanaşı, yazılı ədəbiyyata aid xüsusiyyətlərin daha çox olduğu aşkar görünür.

1. "Kitabi-Dədə Qorqud"un adındakı "kitab" sözü şifahi xalq ədəbiyyatına deyil, yazılı ədəbiyyata aid əlamətdir. Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatında tərkibində "kitab" sözü olan heç bir folklor nümunəsi yoxdur. Ədəbi-elmi mühitdə əlyazmaların "kitab" adlandırılması ənənəsinin az olduğu və ya heç olmadığı bir dövrdə Dədə Qorqud boyları toplusunun "Kitab" adlandırılması təqdim olunan əlyazmanın sadəcə üzü köçürülmüş bir mətn, yaxud toplanaraq yazıya alınmış əlyazma deyil, məhz "Kitab" olduğunu, kitab şəklində düşünülərək müstəqil bədii əsər şəklində yaradıldığını təsəvvür etməyə əsas verən mühüm arqumentlərdən biridir. Ustad ozan Dədə Qorqud zəngin xalq rəvayətləri əsasında və onlardan yaradıcı surətdə istifadə etməklə Qalın Oğuz Eli haqqında "Oğuznamə" adlandırdığı "Kitab"ı bağlamışdır.

2. Məlum olduğu kimi, yazılı ədəbi əsərlərin adlarının sonunda "namə" sö-zünün işlədilməsi həmin epistoliar ədəbiyyatın janrı olan əsərlərin məktub kimi yazılı şəkildə hazırlandığını bildirir. "Kitabi-Dədə Qorqud"un "Oğuznamə" adlandırılması onun oğuz tayfaları haqqında yazılmış "namə"lərdən, yəni boylamalardan (hekayətlərdən - İ.H.) və soylamalardan (şeyrlərdən - İ.H.) ibarət olan müstəqil yazılı bədii əsər olması deməkdir.

4. "Kitabi-Dədə Qorqud"un yazılı ədəbiyyat nümunəsi olmasını onun folklorun təməl prinsiplərindən olan kollektiv yaradıcılıq məhsulu, yaxud çox-variantlı olmaması ilə də əlaqədardır. "Kitabi-Dədə Qorqud"un variantı yox, əlyazma nüsxələri: Drezden, Vatikan və Türkmən Səhra kimi nüsxələri mövcuddur. Məlum olduğu kimi, "Kitabi-Dədə Qorqud"un Drezden və Vatikan nüsxələri bir-birlərindən boyların sayına görə fərqlənən, ideya və məzmunca demək olar ki, eyni olan əlyazmalarıdır. Bu məqamda "nüsxə" sözü heç cür Azərbaycan oğuznaməsinin variantları mənasında işlədilməyib, həmin mətnlərin fərqli katiblər tərəfindən, fərqli hüsn-xətlə köçürülmüş nüsxələr olmasını bildirən anlayışdır. "Kitabi-Dədə Qorqud" - çoxnüsxəli, lakin təkvariantlı orijinal bədii əsərdir.

5. Dil və bədii təsvir vasitələrinə görə də "Kitabi-Dədə Qorqud" şifahi xalq ədəbiyyatının deyil, yazılı ədəbiyyatın xüsusiyyətlərinə daha çox uyğun gəlir. "Kitabi-Dədə Qorqud" əvvəldən axıra, başdan-başa konkret bir yaradıcı dühanın sabit təhkiyəsi və obrazlı bədii düşüncəsi ilə eyni üslubda yaradılmış orijinal sənət abidəsidir. Buradakı məcazlar ümumxalq bədii təfəkküründən çox, konkret bir yaradıcı şəxsiyyət tərəfindən düşünülmüş kəşf edilmiş, Azərbaycan şifahi və yazılı ədəbiyyatında rast gəlinməyən nadir və bənzərsiz sənətkarlıq nümunələridir.

7. "Kitabi-Dədə Qorqud"un "Müqəddimə"sini Dədə Qorqudun kimlik pasportu, tərcümeyi-halı və xasiyyətnaməsi kimi qəbul etmək olar: "Rəsul əleyhissə-lam zamanına yaxın Bayat boyundan Qorqud Ata diyərlər, bir ər qopdu. O ki-şi Oğuzun tamam bilicisi idi: nə deyirdisə, olurdu. Gələcəkdən dürlü xəbər söylərdi. Qorqud Ata Oğuz qövmünün müşkülünü həll edərdi. Hər nə iş olsa Qorqud Ataya danışmayınca iş görməzdilər. O, nə buyursa, qəbul edərildilər, sözün tutub gedərildilər".

Mənbələrdə verilmiş məlumatlara görə, əsl adı Dədə Gərəncik olan Dədə Qorqud VI-VII əsrlərdə yaşayıb-yaratmışdır. Rəşidəddin F. Qorqudun anasının div, pəri, qu quşu, məzarlıqdan çıxmış cin və s. də olduğu ehtimal edilir. Atası, Bayat boyundan olan Qara Xoca Qalın Oğuzda mövqe sahibi olmuşdur. Gənc yaşlarından qopuz çalmış, şeirlər qoşub-düzmüş, şənlikləri idarə etmişdir. Dədə Qorqud Qalın Oğuz Elinin başçılıqlarına ağıllı məsləhətlər vermiş, yeni nəsillərə ad qoymuşdur. Qorqud Ata 295 il yaşamış və üç padşahın yanında vəzir olmuşdur. Bahadır xan Qorqud Atanın oğlu Örgənc Dədə də atası kimi ağıllı və tədbirli olması ilə seçilmiş, cə-miyyətdə yüksək mövqe tutmuşdur. Örgənc Dədə Kəbəyə getmiş, "həzrəti Əli-dən sülh məktubu alıb gəlmişdi" (H.Bayati).

Əksər mənbələrdə də Dədə Qorqudun Həzrəti Məhəmməd peyğəmbərin zamanında, yəni VII əsrdə yaşamasından və Mədinədə islam dininin yaradıcısı ilə görüşməsindən bəhs edilir: "Atası Qara xan... müsəlmanlığa çox inanmış olduğundan Qorqud Dədəni Mədinəyi-Münəvvərəyə göndərmişdi. O da gedib həzrəti peyğəmbərin üzünün nurunu görüb şərəfləndikdən sonra Səlmani Farsinin Oğuz qövmünə islam şərtlərini öyrətmək üçün onunla birlikdə gəlmişdir" (H.Bayati). Dədə Qorqudun Türkiyənin Bayburt şəhərində, Dağıstanda - Dərbənddə və Qazaxıstanda - Qızıl Ordadakı qəbirləri, Beyrəyin Bayburtda və Burla Xatunun Urmiyadakı məzarları Qalın Oğuz Elinin və "Kitabi-Dədə Qorqud"un yaşayan əbədi-tarixi yadigarlarıdır.

8. Dədə Qorqud ustad ozan olaraq el arasında universal qabiliyyətlərə malik olan sənətkar kimi şöhrət qazanmışdır. Folklorşünaslar Dədə Qorqudun "adi ozan deyil, həm şair, həm dastançı, həm bəstəkar, həm də öz yaratdıqlarını ifadə etməyi bacaran məharətli xalq sənətkarı olduğunu" (M.Təhmasib) xüsusi olaraq qeyd etmiş, "şair-bəstəkar" (E.Əlibəyzadə) kimi fəaliyyət göstərdiyini bildirmişlər.

9. "Kitabi-Dədə Qorqud" boyları kağız-qələm əməliyyatları ilə, yazılma üsulu ilə yox, ustad Dədə Ozanın xalq rəvayətləri və həyatı müşahidələri əsasında özünün düşündüyü, quraşdırdığı süjetləri el məclislərində əzbərdən söyləməsi, nağıl etməsi, qiraəti və qopuzun müşayiəti ilə ifadə etməsi əsasında formalaşdırılmışdır. Dədə Qorqudun qoşub düzdüyü, formalaşdırdığı "Kitabi-Dədə Qorqud" Oğuznaməsi hələ ustad Ozanın sağlığında onun şagirdləri vasitəsilə də məclislərdə ifa edilərək xalq yaddaşında daha da möhkəmləndirilmişdir. Boylardakı canlı bədii dil, "xanım, sultanım, hey" kimi təbii müraciətlər, əhvalatların həyatı proseslərin axarında təsviri "Kitabi-Dədə Qorqud" ilk növbədə ustad Ozanın özünün dilindən, yaxud Dədə Ozanın davamçıları olan alp ozanların ifası zamanı mirzələr tərəfindən yazıya alınması təəssüratı yaradır.

"Kitabi-Dədə Qorqud" boyları Dədə Qorqud Atanın qoşub-düzüb el-oba məc-lislərində, xan-sultan yığıncaqlarında əzbərdən söylədiyi, qopuzla çalılıb-oxuduğu, sonralar alp ozanlar tərəfindən nəsillərdən-nəsillərə çatdırılmış bədii əsərdir. Dünya ədəbiyyatında yazı üsulu ilə yox, şifahi şəkildə əzbərdən söyləmək əsasında bədii əsərlər yaratmaq işini Dədə Qorqud daha əvvəl qədim yunan şairi Homer həyata keçirmişdir. Homerin şifahi yolla yazılı ədəbiyyatın mükəmməl nümunələrini yaratmaq baxımından Yunanıstanda gördüyü işi Qalın Oğuz Elində - Azərbaycanda Dədə Qorqud yerinə yetirmişdir. Dədə Qorqud Azərbaycan ədəbiyyatının Homeridir.

10. Homerin "İliada" və "Odisseyə"sı olmadan antik yunan ədəbiyyatını və cəmiyyətini təsvir etmək mümkün olmadığı kimi, "Kitabi-Dədə Qorqud"suz da Azərbaycan ədəbiyyatı və ictimai fikrinin mənzərəsində yeri heç nə ilə doldurulmayan böyük boşluq yaranar. "İliada" və "Odisseyə" kimi, "Kitabi-Dədə Qorqud"da yarandığı dövrün sadəcə ədəbiyyatı deyil, həm də dili, tarixi və fəlsəfidir.

"Kitabi-Dədə Qorqud" həm də ümumtürk ədəbi abidəsi olduğu kimi, "İliada" və "Odisseyə" da ümumavropa əhəmiyyətinə və miqyasına malik olan möhtəşəm bədii əsərlərdir.

"Odisseyə" poeməsindəki Polifem Azərbaycanın Təpəgözü, "Kitabi-Dədə Qorqud"dakı Təpəgöz isə Avropanın və Yunanıstanın Polifemidir.

"İliada" və "Odisseyə" poemalarını şifahi şəkildə yaratmış, xalq arasında əzbər şəkildə özü ifa etmiş Homer kimi Dədə Qorqud da şifahi yolla formalaşdırdığı Azərbaycan oğuznaməsini, boyları el-oba məclislərində qopuzun müşayiəti ilə əzbər söyləyərək xalqa çatdırmışdır. Bütün bunlara görə, Dədə Qorqud Azərbaycan ədəbiyyatının Homeri olduğu kimi, Homer də yunan ədəbiyyatının Dədə Qorqududur.

11. Azərbaycan və türk dünyası folklorunda, habelə müxtəlif oğuznamələrdə "Kitabi-Dədə Qorqud" boylarının əsas iştirakçıları olan Bayandır xan, Qazan xan, Dədə Qorqud, Bükdüz Əmən, Alp Aruz, Beyrək, Basat və Təpəgöz haq-qında çoxlu sayda süjetlər, motivlər vardır. Heç şübhəsiz, Oğuz Elinin böyük bilicisi Dədə Qorqud öz "Oğuznamə"sini yaradarkən şifahi xalq ədəbiyyatındakı motivlərdən,

obrazilardan yaradıcı şəkildə faydalanmışdır. Bununla belə, "Kitabi-Dədə Qorqud" boylarında şifahi xalq ədəbiyyatında, oğuznamələrdə adları belə çəkilməyən və ya çox ötəri sadalanan onlarla surətlərə rast gəlirik. Fikrimizcə, həmin obrazlar ustad ozan Dədə Qorqudun özünün yaratdığı və boylara daxil etdiyi yaddaqalan, cəlbədicə və əhəmiyyətli personajlardır. Ayrı-ayrı boylarda iştirak edən Qaraca Çoban, Qaragünə, Dəli Dondaz, Qarabudaq, Yegnək, Əgrək, Səgrək, Yalançı oğlu Yalınıq, Qara Tükən, Qazılıq Qoca, Qanlı Qoca, Bunlu Qoca, Yapaqlı Qoca, Uşun Qoca, Bəkil oğlu İmran, Alp Rüstəm, Dönəbilməz, Tüləkvuran, Tərsuza-mış, Arşın oğlu Dilək, Boğazca Fatma, Dabangücü, Dəmirgücü və sair kimi obrazlar ilk dəfə Qorqud Ata tərəfindən yaradılaraq bədii ədəbiyyata gətirilmişdir. Folklorla əlaqəsi olmayıb və ya ötəri bağlılığı olub, ilk dəfə Dədə Qorqud tərəfindən yaradılaraq əlavə edilmiş obrazlar və onlarla bağlı süjetlər "Kitabi-Dədə Qorqud"un yazılı ədəbiyyat abidəsi olduğunu müəyyən edən mühüm dəlillərdəndir.

12. "Kitabi-Dədə Qorqud"dakı soylamalar (şeyrlər) quruluşuna görə xalq şeyri şəkillərindən tamamilə fərqlidir. Azərbaycan xalq şeyri nümunələri: ovçu sözləri, sanamalar, sayaçı sözləri, holavarlar, sağınçı öyməsi, hanaçı mahnısı, oxşamalar, ağılar, bayatılar, mərasim şeyrləri və s. əsasən azhecalı: üç-dörd və beş-yeddi hecalı şeyrlərdir. Dədə Qorqud şeyrləri isə vəznli sərbəst şeyrdə yazılmış çoxhecalı şeyrlərdən ibarətdir. Misraların və bəndlərin sayı baxımından mütləq hədd olmayan "Dədə Qorqud" şeyrlərində dörd misradan tutmuş qırx misrayadək olan soylamalar vardır. Bu cəhətdən Dədə Qorqud şeyrləri Azərbaycan klassik lirikasında qəsidə janrında yazılmış şeyrlərə daha yaxındır. Bundan başqa, Dədə Qorqud şeyrləri Azərbaycan süjetli lirikasının mükəmməl örnəkləridir.

Dədə Qorqud şeyrləri qətiyyənlə toplama folklor materialı olmayıb, orijinal yazılı ədəbiyyat nümunələridir. Dil, üslub və təsvir vasitələri baxımından Dədə Qorqud soylamaları eyni bir müəllifin bədii düşüncəsinin məhsulu olan dərinmənalı şeyrlərdir. Dədə Qorqud soylamalarının əksəriyyətini dahi ozan-şairin şeyrlər kitabı kimi ayrıca nəşr etmək olar və lazımdır. Dədə Qorqud soylamaları "Kitabi-Dədə Qorqud"un yazılı ədəbiyyat hadisəsi olmasının danılmaz sübutudur.

13. "Kitabi-Dədə Qorqud" hansı janrda yaradılmışdır? Əvvəla, şifahi xalq ədəbiyyatı abidəsi kimi yanaşsaq, "Kitabi-Dədə Qorqud" əhatə etdiyi boylarla bir yerdə əsl qəhrəmanlıq dastanıdır. Şifahi şəkildə yaradılmasına baxmayaraq, "Kitabi-Dədə Qorqud"u şərti olaraq "yazılı" epos adlandırmaq olar. Müəllifinin olması və canlı ifadan yazıya alınmış təkvariantlı bədii əsər kimi meydana çıxması "Kitabi-Dədə Qorqud"un yazılı epos adlandırılmasına əsas verir.

Yazılı ədəbiyyat gözü ilə baxsaq, Dədə Qorqud mətnlərini roman-epopeya janrının yüksək tələblərinə tam cavab verən möhtəşəm bədii əsər kimi dəyərləndirmək olar. Bu ədəbi abidədəki "Basatın Təpəgözü öldürdüyü boy" fantastik roman, "İç Oğuz Dış Oğuzun asi olub, Beyrək öldüyü boy"un dramatik-faciəvi romanı üç boydan ibarət olan "Qazan xan və Uruz silsiləsi" və yeni üzə çıxarılmış Türkmən Səhra nüsxəsindəki "Salur Qazanın yeddi başlı əjdahanı öldürdüyü boy" ilə birlikdə ideya-bədii xüsusiyyətlərinə görə roman poetikasına uyğun gəlir. Bunlar isə "Kitabi-Dədə Qorqud"un janr baxımından roman janrının hüdudlarını aşaraq, romanlardan ibarət geniş həcmli möhtəşəm bir epopeya olduğunu göstərir. Əsərdə əsas obrazlardan olan Dədə Qorqudun, Qazan xanın, Aruz Qocanın, Beyrəyin, Basatın, Uruzun həyatı və mübarizəsi demək olar ki, bir neçə boyda əvvəldən sona qədər təsvir edildiyi üçün onlarla əlaqədar boylar epopeya içində roman təəssüratı yaradır. "Kitabi-Dədə Qorqud"dakı oğuz tayfalarının mövcud reallıqlarını əks etdirən, əsas vəzifələrini çiyinlərində daşıyan Bayandır xan, Qazan xan, Dədə Qorqud, Qaragünə, Burla xatın, Dəli Domrul, Alp Aruz epopeya qəhrəmanlarıdır. Buna görə də "Kitabi-Dədə Qorqud"u janr etibarilə müasir elmi-nəzəri qiymətləndirmələr əsasında Azərbaycan ədəbiyyatının ilk roman-epopeyası adlandırmaq doğru olar.

Bizə görə "Kitabi-Dədə Qorqud"un aşağıdakı əlyazma nüsxələri olmuşdur: 1. Dədə Qorqud - alp ozan qiraəti, yaxud Xan-sultan əlyazması; 2. XI əsr əlyazma nüsxəsi (Həmid Araslı versiyası); 3. Naməlum XV əsr əlyazması; 4. Drezden nüsxəsi; 5. Vatikan nüsxəsi; 6. Berlin nüsxəsi; 7. Türkmən Səhra əlyazması; 8. Sankt-Peterburq əlyazması (Bəkir Çobanzadə versiyası).

"Dədə Qorqud - alp ozan qiraəti, yaxud Xan-sultan əlyazma nüsxəsi" təxminən VII əsrdə - Dədə Qorqudun, yaxud onun davamçıları olmuş alp ozanların dilindən el-oba şənliklərində və ya dövrün rəsmi şəxslərinin iştirak etdiyi məclislərdə mirzələr tərəfindən canlı ifadan yazıya alınmışdır.

Akademik Həmid Araslının fikrincə, "Oğuz qəbilələrinin Azərbaycana gəldiyi əsrlərin tarixi hadisələri ilə səsleşən müxtəlif dastanlar XI əsrdə bizə məlum olmayan bir şəxs tərəfindən yazıya köçürülmüşdür ki, indi Dədə Qorqud adı ilə məşhurdur". Bu o deməkdir ki, çox ehtimal ki, ərəb əlifbasının yeni formalaşdığı VII əsrdə orta savad malik mirzələrin yazıya aldıkları "Xan-sultan əlyazması"nın XI əsrdə artıq mədrəsə təhsili görmüş katiblər tərəfindən daha təkmilləşdirilmiş şəkildə üzü köçürülmüş və ya həmin "nüsxə" yaşamaqda davam edən alp ozanların dilindən bir daha canlı ifa vasitəsilə dəqiqləşdirilərək yazıya alınmışdır.

Qorqudşünaslıqda adı çəkilən, Drezden və Vatikan nüsxələrinin ondan köçü-rüldüyü ehtimal olunan naməlum XV əsr əlyazması ən məqbul halda XI əsr nüsxəsindən köçürülmüş əlyazma variantıdır.

"Kitabi-Dədə Qorqud"un ən mükəmməl əlyazması olan Almaniyanın Drezden Kral Kitabxanasında saxlanan və "Drezden nüsxəsini" ilk dəfə XVIII əsrdə alman şərqsünası Yakob Reyske (1716-1774) Şərqi əlyazmaları içərisində görüb rəsmiləşdirmişdir. Sonra isə XIX əsrin əvvəllərində H.O.Fleyşer həmin əlyazmanı kataloqa daxil etməklə ondan istifadə üçün imkan yaratmışdır. Üzərindəki "Sahib əs-səlam Abdullah bin Fərac kəndxuda" və "tarixi-vəfati-Osman, sənə 993" kimi qeydlərə əsasən "Kitabi-Dədə Qorqud" əlyazmasının Drezden nüsxəsinin miladi tarixlə 1584-cü ildə Abdullah Fərac oğlu adlı Azərbaycan mənşəli bir kəndxuda tərəfindən köçürüldüyü müəyyən edilmişdir.

Drezden nüsxəsi "Kitabi-Dədə Qorqud"un bir müqəddimə və on iki boydan ibarət olan tam mətnini əhatə edən ən genişhəcmli və sistemli nüsxəsidir.

Almaniyanın Drezden Kral Kitabxanasında saxlanan "Kitabi-Dədə Qorqud" əlyazması ilk dəfə 1815-ci ildə alman şərqsünası Henrix Fridrix fon Dits tərəfindən aşkar edilmişdir. Fridrix fon Dits "Basatın Təpəgözü öldürdüyü boy" alman dilinə tərcümə edərək, yazdığı müqəddimə ilə birlikdə çap etdirmişdir. Fridrix fon Ditsin "Basatın Təpəgözü öldürdüyü boy"a yazdığı "Homerinki ilə müqayisədə yeni aşkar edilmiş Oğuz siklopu" adlı məqalə ilə "Kitabi-Dədə Qorqud"a həsr edilmiş tədqiqatların əsası qoyulmuşdur.

Azərbaycan dünya qorqudşünaslıq elminin əsas mərkəzidir. "Kitabi-Dədə Qorqud"un tədqiqi və nəşrinə Azərbaycan alimləri böyük töhfələr vermişlər. Xalq yazıçısı Anar və Azərbaycan alimlərindən Əmin Abid, Bəkir Ço-banzadə, Həmid Araslı, Məhəmməd Hüseyn Təhmasib, Əbdüləzəl Dəmirçizadə, Əli Sultanlı, Tofiq Hacıyev, Xaliq Koroğlu, Fərhad Zeynalov, Kamal Abdulla, Muxtar İmanov, Nizami Cəfərov, Samət Əlizadə, Mirəli Seyidov, Cavad Heyət, Səfərəli Babayev, Şamil Cəmşidov, Kamran Əliyev, Nüşabə Araslı, Məhərrəm Qasımlı, Bəhlul Abdulla, Kamil Vəli Nərimanoğlu, Ra-mazan Qafarlı, Cəlal Bəydili, Əzizxan Tanrıverdi, Əfzələddin Əsgər, Əli Allahverdiyev və başqalarının tədqiqatları qorqudşünaslığın mühüm elmi əsaslarını təşkil edir. "Kitabi-Dədə Qorqud"un Drezden nüsxəsini ilk dəfə Azərbaycanda 1939-cu ildə Həmid Araslı müqəddimə ilə birlikdə çap etdirmişdir. Bundan sonra, "Kitabi-Dədə Qorqud" həm orijinal, həm müasir oxucular üçün işlənmiş mətni ilə birlikdə dəfələrlə kitab halında nəşr olunmuşdur.

Türkiyədə görkəmli qorqudşünaslar: kilisli müəllim Rüşfət, Orxan Şaiq Gökyay, Fuad Köprülü, Faruq Sümər, Məhərrəm Ergin, Fəxrəddin Kırzioğlu, Nihat Sami Banarlı, Əhməd Kabaklı, Əhməd Bican Ercilasun, Sadətdin Özçelik, Osman Fikri Sərtqaya, Fikrət Türkmən, Mətin Əkiçi, Yusif Azmun və başqaları "Kitabi-Dədə Qorqud"u nəşr etdirmək, bu möhtəşəm ədəbi abidəyə həsr olunmuş mükəmməl tədqiqat əsərləri yaratmaq sahəsində mühüm xidmətlər göstərmişlər. Avropada Fridrix fon Dits, Ettore Rossi, Vilhelm Qrim, Teodor Nyoladze, Valter Ruben, Lui Bazen, Rusiyada Vasili Bartold, Viktor Jirmunski, V.Minorski, Aleksandr Yakubovski və başqaları "Kitabi-Dədə Qorqud"a qiymətli tədqiqatlar həsr etmişlər. Vasili Bartoldun rus dilinə tərcümə etdiyi "Kitabi-Dədə Qorqud" eposu 1950 və 1999-cu illərdə Bakıda kitab halında nəşr olunmuşdur. Alla Axundovanın tərcüməsində "Kitabi-Dədə Qorqud" Bakıda rus dilində çap edilmişdir. "Kitabi-Dədə Qorqud" rus, ingilis, Çin, fransız, alman, italyan, gürcü, Litva, latış, eston, ərəb, fars, özbək, qazax, qırğız və başqa dillərə tərcümə olunmuşdur.

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Heydər Əliyevin təşəbbüsü ilə 1998-ci ildə "Kitabi-Dədə Qorqud"un Almaniyanın Drezden Kral Kitabxanasında saxlanan Drezden nüsxəsinin orijinal mətninin faksimilesi ölkəmizə gətirilərək, Milli Elmlər Akademiyasının Əlyazmalar İnstitutuna bağışlanmışdır. Xalq yazıçısı Anarın senarisi əsasında çəkilmiş "Dədə Qorqud" filmi mükəmməl sənət əsəri olub, bu möhtəşəm ədəbi abidənin daha geniş şəkildə xalqa çatdırılmasında mühüm rol oynamışdır.

"Kitabi-Dədə Qorqud"un elm aləminə bəlli olan ikinci əlyazması olan "Vatikan nüsxəsi" 1950-ci ildə italyan şərqsünası Ettore Rossi tərəfindən Vatikan Kitabxanasından tapılmışdır. "Hekayəti-Oğuznameyi-Qazan bəg və qey-ri" adlanan həmin əlyazma "Müqəddimə" və altı boydan ibarətdir. Vatikan nüsxəsindəki mətnlərdə bəzi fərqli cümlələrin olmasına baxmayaraq, buradakı boylar ideya-məzmun etibarilə Drezden nüsxəsindəki boylarla demək olar ki, eyniyyət təşkil edir. İtalyan alimi Ettore Rossi "Kitabi-Dədə Qorqud"un Vatikan nüsxəsi haqqında yazdığı genişhəcmli tədqiqatını 1952-ci ildə bu əlyazmanın faksimilesinin surəti ilə birlikdə çap etdirmişdir. Bundan sonra Türkiyədə 1958-ci ildə Məhərrəm Ergin Drezden və Vatikan nüsxələrini birlikdə nəşr etdirərək oxuculara çatdırmışdır. Azərbaycanda isə Vatikan nüsxəsini ilk dəfə 2018-ci ildə əlyazmanın faksimilesi, müqəddimə, qeydlər və izahlarla birlikdə professor Tərlan Quliyev latın əlifbası ilə elmi-tənqidi mətn şəklində kitab halında çap etdirmişdir. Vatikan nüsxəsi Seyid Əhməd bin Həsən Balı adlı azərbaycanlı katib tərəfindən üzü köçürülmüş əlyazmasıdır.

"Kitabi-Dədə Qorqud"un Berlin nüsxəsi haqqında müxtəlif versiyalar mövcud olmasına baxmayaraq, bu, "Kitabi-Dədə Qorqud"un Drezden nüsxəsini ilk dəfə aşkara çıxarıb elm aləminə bəyan

etmiş alman şərqşünası Fridrix fon Ditsin istifadə etmək üçün Drezden Kral Kitabxanasında saxlanan əlyazmasının üzünü köçürərək tədqiqat üçün istifadə edildikdən sonra Berlin kitabxanasına təhvil verdiyi nüsxədir. Bundan başqa, "Bakinskiy raboçiy" qəzetinin

4 avqust 1936-cı il tarixli sayında çap olunmuş "Qiymətli tapıntı" adlı məqalədən məlum olur ki, professor Bəkir Çobanzadə Leninqrada Şərqşünaslıq İnstitutunun Əlyazmaları Fondundan "Kitabi-Dədə Qorqud"un daha bir əlyazmasını tapıb üzə çıxarmış, bu barədə SSRİ Elmlər Akademiyası Azərbaycan Filialının Dil və Ədəbiyyat İnstitutunda məruzə ilə çıxış etmişdir. Lakin professor Bəkir Çobanzadə 12 oktyabr 1937-ci ildə həbs edildiyindən həmin qiymətli əlyazmasının çap edilməsi mümkün olmamışdır.

İran İslam Respublikasının Güllüstan ostanının Gülbənd şəhərində yaşayan Vəli Məhəmməd Xocanın 2018-ci ildə Tehrandakı bukinist dükanından satın alıb yaydığı əlyazma ilə "Dədə Qorqud"un yeni bir boyu üzə çıxarılmışdır. "Kitabi-Dədə Qorqud"un Türkmən Səhra - Günbəd nüsxəsinin mətni 2019-cu ildə professor Mətin Əkiçi və Yusif Azmun tərəfindən Türkiyədə, Əlirza Sərraf vasitəsilə İranda - Tehranda kitab şəklində çap edilmişdir. Türkmən Səhra nüsxəsi Azərbaycanda ilk dəfə filologiya elmləri doktoru, professor Ramiz Əskər və tədqiqatçı Bayram H.Quliyev tərəfindən hazırlanıb faksimilelərin fotosurətləri ilə birlikdə ayrı-ayrı kitablar halında oxuculara təqdim olunmuşdur.

Türkmən Səhra-Günbəd nüsxəsi "Salur Qazanın yeddi başlı əjdahanı öl-dürməsi" adlanan cəmi bir boydan ibarətdir. Bu boy "Soylamalar", "Salur Qazanın Araz çayı ilə Qars Qalasını alması" və "Salur Qazanın yeddi başlı əjdahanı öldürməsi" kimi üç hissədən ibarətdir. Türkmən Səhra nüsxəsində Drezden və Vatikan nüsxələrindən fərqli olaraq geniş yer tutan, müstəqil bir mənsur poema təsiri bağışlayan "Soylamalar" sanki geniş mənada "Kitabi-Dədə Qorqud"un ümumiləşdirilmiş bədii-fəlsəfi yekunudur. "Salur Qazanın yeddi başlı əjdahanı öldürməsi" boyunun təkib hissəsi olan "Qazan xanın Araz çayı ilə Qars qalasını alması" hekayətində təsvir edilən hadisələr Drezden nüsxələrindəki "Salur Qazanın dustaq olduğu və oğlu Uruzun onu xilas etdiyi boy"dakı Qazan xanın əsir düşdüyü zaman kafirlər qarşısında özünün qorxmaz və dönməz əqidəyə malik olduğunu bəyan etməsi epizodunun əlavə süjetlərlə zənginləşdirilən, nəslə təsvir edilmiş davamıdır. "Qazan xanın yeddi başlı əjdahanı öldürdüyü boy"da isə Drezden nüsxəsindəki "Salur Qazanın dustaq olduğu boy"da sadəcə adı çəkilib, vahiməsi barədə cəmi üç misrada məlumat verilən yeddi başlı əjdahanın nəhəng və qorxulu obrazı canlandırılmış və bu "təpə boyda" bədəni, "yeddi yerdə məşəl kimi yanar gözləri", "meşə kimi yalı" olan vahiməli heyvanı öldürmək üçün Qazan xanın göstərdiyi qeyri-adi şücaətdən bəhs edilir. Boydakı "Yeddi başı bir boynundan qılıncladı, yerə saldı, əjdahanın ağusu yer üzünə töküləndə ağusundan yer üzünə yanar-yanar odlar düşdü. Qazan xəncərini sancdı, qılınclı sancdı" sözlərində nəinki Qalın Oğuz Elinin, bütövlükdə yer üzünün şərdən, "ağu"dan xilas edilməsinin təntənəsi ifadə olunmuşdur. "Salur Qazanın Araz çayı ilə Qars Qalasını alması" boyundakı "dayısı Qonur Alpın (Alp Aruzun - İ.H.) boynun vuran qoçubaşı Xan Əfşar" ifadəsi ilə burada hadisələrin artıq Qazan xanın İç Oğuzla xəyanət etmiş dayısı Alp Aruzu öldürməsindən sonrakı dövrdə cərəyan etdiyi nəzərə çarpdırılır. Deməli, "Salur Qazanın yeddi başlı əjdahanı öldürməsi" boyu Drezden nüsxəsindəki "İç Oğuzla Dış Oğuzun dönük çıxması və Beyrəyin öldüyü boy" adlanan sonuncu, on ikinci boyundan sonra gələn on üçüncü boydur. "Salur Qazanın yeddi başlı əjdahanı öldürməsi boyu"ndakı "Araz suyu (çayı) ilə Qars Qalasının alınması" motivi "Kitabi-Dədə Qorqud"un bütün boylarında ifadə edilən "ala qarlı, göy sünbüllü" doğma torpaq və Vətən ideali uğrunda mübarizənin simvolik yekunudur. Qazan xanın yeddi başlı əjdahanın qılıncla başını kəsib ağusunu yerə tökməsi Dədə Qorqud qəhrəmanlarının doğma Oğuz Elini və bütövlükdə insanlığı xilas etmək missiyasını uğurla başa çatdırdıqlarının ibrətamiz təqdimatıdır. Nəhayət, Salur Qazanın yeddi başlı əjdahanın boynunu vurub öldürdükdən sonra dərisini soyub əyninə geyməsi və Qalın Oğuz Elinə əjdaha görkəmində dönməsi İnsanın təbiətin və cəmiyyətin bütün enerjisini "iki əjdaha" gücü vasitəsilə özündə birləşdirməklə ölkəni və dünyanı şərdən xilas etməyə qadir ola bilməsinin nəticəsi kimi təqdim olunur. Məhz belə yüksək dəyərə malik milli və bəşəri vəzifənin həyata keçirilməsi "Kitabi-Dədə Qorqud"un möhtəşəm finalı ola bilər.

Buradan belə nəticə çıxarmaq olar: "Salur Qazanın yeddi başlı əjdahanı öldürməsi" boyu "Kitabi-Dədə Qorqud" boylarını tamamlayıb başa çatdıran on üçüncü boydur. "Salur Qazanın yeddi başlı əjdahanı öldürməsi" boyunun mətni ilə bir yerdə verilən "Soylamalar" isə "Kitabi-Dədə Qorqud"u, ümumiyyətlə Dədə Qorqud dünyasını tamamlayan ayrıca müdrik və ibrətamiz nəticədir. Deyilənlər belə bir elmi müddəanı irəli sürməyə imkan verir ki, "Kitabi-Dədə Qorqud" bir "Müqəddimə", on üç boy və nəticədən ibarət olan möhtəşəm bir roman-epopeyadır.

"Dədə Qorqud kitabı"ndakı hadisələr, VII əsrdə əsasən Azərbaycanda və qismən də Anadolu ərazilərində cərəyan edir. Sovet hakimiyyəti illərində əlaqələr məhdud olduğu üçün Türkiyə tədqiqatçıları Azərbaycan coğrafiyası haqqında kifayət qədər məlumata malik olmadıqlarından "Kitabi-Dədə Qorqud"dakı yer adlarının daha çox Anadolu əraziləri ilə bağlı olması fikrini kütləviləşdirmişlər. Lakin görkəmli rus şərqşünası Vasili Bartoldun (1869-1930) "Kitabi-Dədə Qorqud"un əhatə etdiyi coğrafi ərazilər

haqqında irəli sürdüyü aşağıdakı mülahizələr bu oğuznamədə hadisələrin cərəyan etdiyi coğrafiyanı müəyyən etmək baxımından mühüm dönüş yaratmışdır: "Nə Kiçik Asiyada, nə də Balkan yarımadasında epik hekayətlərin qorunub saxlanması üçün münasib şərait yox idi. Qopuz çalan, nəğməkar şaman Qorqudun haqqındakı əfsanənin mənşəyi, necə olur-olsun, Qorqudun adı ilə bağlı bu epik silsilə çətin ki, Qafqaz mühitindən kənarada yaradıla bilərdi". Azərbaycan qorqudşünaslığı "Kitabi-Dədə Qorqud" boylarının əhatə etdiyi coğrafiyadakı yer adlarının çoxusunun ölkəmizə aid olmasını isbat etmişdir. Müxtəlif tədqiqat əsərlərində "Kitabi-Dədə Qorqud"da tarixi Azərbaycan coğrafiyasının uca dağları və zəngin təbiətinin, Dəmir Qapı Dərbənd, Bərdə, Gəncə, Qarabağ, Qaradağ, Əlincə, Dərəşam, Altıntaxt, Göyçə gölü, Qazan göl, Qaraçuq, Şərur, Salaxan, Qaraçuq və sair kimi yaşayış yeri adlarının təsvir edildiyi təsdiq olunmuşdur. AMEA-nın müxbir üzvü Səfərəli Babayev Naxçıvan ərazisində "Kitabi-Dədə Qorqud"da adıçəkilən əlindən çox toponimin olduğunu qeyd etmişlər.

Eyni zamanda, "Kitabi-Dədə Qorqud"da Türkiyənin əsasən Azərbaycan sərhədlərinə yaxın olan Şərqi Anadolu ərazisindəki Bayburt hasarı, Trabzon, Aladağ silsiləsi Amit (Diyarbəkir) qalası, Mardin qalası, Avni qalası, Ağrı dağı, Qars Qalası, Sürməli obası, və sair kimi toponimlər yer almış, bir sıra hadisələrin dalğası bu coğrafi hüduddaradək gəlib çatmışdır. "Bamsı Beyrək boyu"nda cərəyan edən əhvalatların bir hissəsi Bayburtda baş vermişdir. Dədə Qorqud üçün Şərqi Anadolu torpaqları ilə, məsələn Bayburt hasarı ilə Əlincə qalası arasındakı fərq coğrafi ərazi ilə bağlı olmayıb, oğuz igidlərinin taleyi, mübarizəsi, hədəfləri ilə əlaqədardır. "Kitabi-Dədə Qorqud"da Türkiyə ərazisindəki Alagöz dağları Qalın Oğuz Elinin sərhədləri kimi deyil, əksinə, doğma torpaqlar kimi vəsf olunmuşdur. Burada tarixi qonşumuz olan Gürcüstanın Toqquz tımən Gürcüstan, Ab-xaziya, Tumanın qalası, Aqsəqa qalası və sair kimi yaşayış yerləri və qalalarının da adları vardır. Qonşu xalqlara, sərhəd bölgələrinə aid olan yer adları o zamankı Qalın Oğuz Elinin Azərbaycanın sərhədlərini təsvir etməyə imkan yaradır.

"Kitabi-Dədə Qorqud" epopeyasında təsvir edilən Qalın Oğuz Eli qədim dövrdə oğuz tayfa birlikləri əsasında yaranmış Azərbaycan Oğuz dövlətidir. "Qalın Oğuz Eli" söz birləşməsindəki "El" sözü "tayfa-xalq" və "dövlət" an-layışlarını ifadə edir. Yəni Qalın Oğuz Eli - Qalın Oğuz dövləti və ya Qalın Oğuz tayfa birliyi mənalərini bildirir. Müasir terminologiya ilə desək, Qalın Oğuz Eli parlament tipli idarəetmə prinsipinə əsaslanan bir cəmiyyət olmuşdur. "Dədə Qorqud kitabı"nda xanlar-xanı "Bayandır xanın Divanı" kimi ifadə olunan bu idarəetmə strukturu İç Oğuzla, Dış Oğuz tayfalarının özündə birləşdirən Oğuz cəmiyyətindən ibarətdir. Elmi ədəbiyyatlarda bu, bəzən "Xalq Şurası" (A.Yakubovski) və ya "Məsləhət Şurası" da (X.Xəlilli) adlandırılmışdır. Bayandır xan Qalın Oğuz Elinin başçısı, Qazan xan Baş Qorqarğah rəisi, sərkərdəsi Dədə Qorqud isə baş ideoloqu və ya ideoloji məsələlər üzrə baş vəziri vəzifəsini həyata keçirmişdir.

Deməli, "Kitabi-Dədə Qorqud" oğuznaməsi Qalın Oğuz Eli - Böyük Oğuz dövləti haqqında epopeyadır. "Kitabi-Dədə Qorqud" - Oğuz Elinin Ata kitabı, Qalın Oğuz Eli - Azərbaycan dövlətçiliyinin bünövrəsidir. "Dədə Qorqud kitabı" - Qalın Oğuz Elinin miladdan əvvəlki birinci minilliyin ortalarından başlayıb, bizim eramızın VII əsrinə qədər davam etməkdə olan keşməkeşli hekayətinin möhtəşəm oğuznaməsidir. Qalın Oğuz Eli - müstəqil Azərbaycan Respublikasının ədəbi-tarixi sələfidir.

Bütün bunlar Azərbaycan xalqının Ümummilliyet lideri Heydər Əliyevin "Ki-tabi-Dədə Qorqud"un Vətəni haqqında aşağıdakı ümumiləşdirilmiş nəticəni bəyan etməsinə əsas yaratmışdır: "Kitabi-Dədə Qorqud" bütün türk dünyasına məxsusdur, onun Vətəni Azərbaycandır, sahibi Azərbaycan xalqıdır, müstəqil Azərbaycan dövlətidir. "Kitabi-Dədə Qorqud" Azərbaycan xalqının zəngin mədəniyyətinə, yüksək milli və bəşəri dəyərlərə malik bir xalq, Azərbaycan Respublikasının isə davamlı və dayanıqlı tarixi ənənələri, möhkəm təməlləri, böyük gələcəyi olan müstəqil bir dövlət olduğunu nümayiş etdirir.

"Kitabi-Dədə Qorqud" epopeyası bədii-sənətkarlıq xüsusiyyətlərinə görə də möhtəşəm sənət abidəsi, təkrarsız böyük ədəbiyyat nümunəsidir. "Dədə Qorqud kitabı"ndakı çoxsaylı bədii obrazların hər birinin özünəməxsus bədii siması və fərdi xarakter xüsusiyyətləri vardır. Obrazların böyük məharətlə fərdiləşdirilməsi baxımından Dədə Qorqud fitri istedadla malik şair-yazıçı olmaqla bərabər, həm də qeyri-adi dərəcədə yaradıcılıq fantaziyası olan yazıçı-rəssamdır. Həyatı müşahidələrinin incəliklərinə və obrazlı vasitələrlə təqdim olunmasına görə Dədə Qorqudun yaratdığı Qaraca Çoban obrazı dünya ədəbiyyatı və təsviri sənətinin bənzərsiz bir tablosu hesab oluna bilər.

Dədə Qorqud şeirləri Azərbaycan şeir mədəniyyətinin klassik nümunələri-dir. Bu poetik nümunələr xalq şeirindən yazılı ədəbiyyatdakı şeirə keçid dövrünün misilsiz nümunələridir. Bütün boyların finalında təkrar olunan "Gəlimli-gedimli dünya" motivli şeir o qədər geniş və mənalı bədii ümumiləşdirmə imkanlarına malikdir ki, hər boyda fərqli hadisələrdən bəhs edilməsinə baxmayaraq, sanki bu boyların hər biri üçün ayrı-ayrılıqda deyilmiş (və ya yazılmış - İ.H.) şeir kimi onu tamamlayır. Dədə Qorqudun "Gəlimli-gedimli dünya" şeiri bütövlükdə "Dədə Qorqud kitabı"na yekun vurub, onu ümumiləşdirən bilən mükəmməl şeir nümunəsidir.

Beləliklə, "Dədə Qorqud kitabı" - şifahi xalq ədəbiyyatı zəminində meydana çıxmış Azərbaycan yazılı ədəbiyyatının böyük başlanğıcı və mühüm ədəbi hadisəsidir.

"Kitabi-Dədə Qorqud" Beyrəyin, Basatın və Uruzun və Təpəgözün romanı Dədə Qorqud və Qazan xanın epopeyasıdır. Janr baxımından "Kitabi-Dədə Qorqud" roman-epopeyadır. "Dədə Qorqud kitabı" - özündən sonrakı Azərbaycan ədəbiyyatı və incəsənətin bütün sahələrinin inkişafına gur işıq salan, təkan verən ölməz sənət abidəsidir.

"Kitabi-Dədə Qorqud" - Azərbaycan xalqının Ata kitabıdır. "Dədə Qorqud kitabı"nın Müqəddiməsində də bu möhtəşəm əbədi abidənin yaradıcısı Qorqud Ata kimi təqdim olunur: "Rəsul əleyhissəlamın zamanına yaxın Bayat boyundan, Qorqud Ata diyərlər, bir ər qopdu".

Dədə Qorqud - Qalın Oğuz Elinin başbiləni, müşküllərini həll edəni, yol göstərəni, yəni Atasıdır. Dədə Qorqud Ata sözlərindəki Dədə və Ata sözləri sinonim sözlərdir. Dədə Qorqud - Qorqud Ata deməkdir.

Dədə Qorqud - Azərbaycan xalqının və Azərbaycan ədəbiyyatının Atasıdır.

"Kitabi-Dədə Qorqud" - Ata kitabımız, birlik və müdriklik abidəmizdir.

"Kitabi-Dədə Qorqud" - Böyük Oğuznamə Kitabıdır.

"Dədə Qorqud kitabı" - azərbaycançılıq ideyasının beşiyi və alınmaz qala-sıdır, möhtəşəm milli-mənəvi özünüdərk və vətənpərvərlik dərslidir.